

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**Нововиявлені документи
з історії Національно-визвольної війни
середини XVII ст.**

¹ 1

Лист невідомого до невідомого

1648, травня 20

Черкаси

"Свіжа новина принесена з табору від його мості п. обозного ⁶, але невтішна. 16 травня табір, у котрому його мосьть пан Стефан, каштелян ⁷, боронився у полях біля Жовтої Води, був узятий ордою і козаками, бо

всі ті, котрі ходили з комісаром діставати Хмельницького, повстали, вирубали своїх старшин⁸, сотників і панів полковників: чигиринського, п. Кричевського, черкаського, п. Вадовського, білоцерківського, п. Бжуханського, а п. комісара, п. Шемберка там же вбили. Його мость, п. Краківський заради швидкої допомоги рушив з-під Чигирини з табором і став табором під Корсунем, між останнім і Стеблевим. Орди є тисяч 50, з котрою з'єдналися козаки. Цих зрадників щоденно прибуває все більше. Вони вже нині мають разом з ордою зіткнутися з нашими. Пише його мость, щоб була обережність, бо орда з цими зрадниками буде висіти довкола табору, але друга їхня частина уміслила плюндрувати панство Речі Посполитої".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 55. — Копія).

№

Лист дипломата Речі Посполитої Адама Киселя до Богдана Хмельницького

1649, травня 23

Гуца

"Мості пане гетьмане Війська й. к. м. Запорізького, мій мостовий пане і приятелю!

Я чекав до останньої святкової неділі на посла й. к. м. або на яку-небудь відомість від в. м., не даючи віри різним речам і пересторогам, боронячи репутацію в. м., власне як своєї душі, поглядаючи на вірне підданство в. м. по відношенню до й. к. м. Тепер, коли я вже не маю жодної втіхи, не знаю, з чим і як розучити панів-товаришів в. м., котрі були при мені, котрих я чекав, щоб вони мене провели на переговори живим-здоровим при виявленні всіх почестей. Я сам вже позбавлений всіх маєтностей і прошу Господа Бога, щоб зволив роатучити мою душу з тілом. Це краще, ніж я мав би дивитися на пролиття християнської крові. Хоч я і хворий, але доповідаю й. к. м., пану моєму, що при його маєстаті готовий загинути як належить вірному підданному. Прошу, щоб і в. м., згадавши про королівський маєстат, опам'ятався і не підносить руку на й. к. м., як на помазанця Божого, свого природного пана, обраного й коронованого, і віддав йому своє підданство, взявши прапор і булаву, цього я зичу і про це прошу. Цим закінчую свого листа, віддаючися ласці в. м., м. м. пана і приятеля. Коли настане час говіти, то, в. м., одізвися до мене з якимсь листом, про що прошу.

З Гуци 23 травня 1649"

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 333. Копія. Текстові листа передує заголовок, зроблений копістом: "Копія останнього листа від його мості пана воєводи київського до Хмельницького").

№

Лист невідомого до невідомого

1649, листопада 1

Ясс

"З Ясс 1 листопада 1649.

Посли Хмельницького разом з посланцем Ракоці⁹ виїхши вчора з Ясс, їдуть безпосередньо до Ракоці, а звідти мають вирушити в інший бік, до волоського господаря. Про що будуть їхні переговори, один Бог знає. Ми ж тільки можемо здогадуватися, що цей селюк продовжує свою давню справу і чинить нову ворожнечу проти польської нації. Позавчора він писав через єрусалимського патріарха¹⁰ до Османської Порти, за-

певноючи її, що він є вірним слугою османському султану " і запобігає всяким козацьким походам на море і взагалі, коли буде наказ від турецького султана, то він готовий йти з своїми військами на допомогу Оттоманській Порті проти кожного ворога. Додає і те, що послав до донських козаків, щоб вони собі сиділи спокійно і не робили жодних вторгнень в оттоманські держави, проголошуючи, що інакше піде проти них і доценту розгромить на тих місцях. Зволь тоді, в. м., м. м. пан, взяти до уваги, що цей селяк робить і яким миром убезпечені ті, хто йому вірить".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 71. Копія).

№

Лист Субхан Гази-аги, перекопського бея до Богдана Хмельницького

1651, лютого 24

" Приятелю мій, запорізький гетьмане!
Доброго здоров'я і щасливих успіхів тобі з усім Військом Запорізьким зичу!

Лист і посол в. м. прибув до нас, про все він нам розповів і з цього листа ми все зрозуміли, тобто те, що ви боїтеся, щоб ми вас не покинули, бо до нас часто прибувають польські послы і про вас погано пишуть. Ми цьому не віримо, а з вами, раз присягнувши, до смерті не покинемо вас. Про що все розповість товмач і посланець в. м. до Куріш-аги " писав в. м., що ми нібито мали вас покинути. Це неможлива річ. Ми, раз присягнувши, до смерті будемо вірними присязі. Про що довго писавши, не можемо описати нашого приятельства щодо вас. Така є рада всіх агів і мурз, щоб ніколи не розривати союз.

При цьому Г. Богу віддаю в. м.
1651

В. м. зичливий приятель Субхан Гази, бей перекопський".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №9. Оригінал, завірнений печаткою, та копія. Тексту копії листа передує заголовок, зроблений копійстом: "Копія листа перекопського бея до Хмельницького". Адреса: "Моєму приятелю Богданові Хмельницькому, гетьманові запорозькому, неодмінно [віддати] належить". Приписка на звороті: "Від Субхан Гази-аги, перекопського бея, 24 лютого 1651").

№

Лист Константинопольського патріарха Партенія II до генерального писаря Івана Виговського

1651, березня 2 (лютого 20)

Константинопіль

"Партеній з ласки Божої архієпископ константинопольський. Нового Риму і всього світу патріарх.

Найпоштивіший і найясніший пане, пане і сину, ведлуг духовенства нам милий.

Радість і мир від Господа Всемогутнього і від Господа нашого Ісуса Христа, а від нас молитви й благословення і відпущення [гріхів].

Ми довідалися від в. м. деяких мудрих приятелів, що Ви перебуваєте під покровительством ясноосвіченого і правовірного гетьмана, рицаря і шляхетного Війська Запорозького пана Зиновія Хмельницького, якого маю як духовного сина, вам милого. Дуже ми втішені були, що його Г. Бог з своєї ласки вчинив так гідним і примножує його успіхи. Хочемо,

щоб Вас Бог зберігав, бо й до сьогоднішнього дня знаходитеся під його опікою. Молимося і постійно благаємо, щоб нам дав у цього православного рицаря зміцнення, допомоги й угрунтування нашого Ісуса Христа, щоб він від усього свого серця допомагав великій церкві, щоб він вчинив усе, що може добра воля і сила Вашої милості. І цього посланця до найяснішого гетьмана від нас, патріарха, посилаємо пана Микиту Михайловича, щоб йому був помічником як словом, так і всім, що треба. Хочемо, щоб він добре його прийняв і вказав свою приязнь до нас. А ми будемо віддячувати ведлуг гідності, віддаємо поклон, щоб Бог дав тепер і потім дар Божий і благословенство. Року 1651 лютого 20. Константинополь".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №1/2. — Копія).

№

Лист львівського підкоморія В. М'ясківського до Карла-Фердінанда, брата короля Яна-Казимира

1651 після 14 березня

Зевйонь(?)

"Безсумнівно, що два ротмістри, п. Кисіль¹³, черкаський староста, і п. Мелешко, новгородський стольник, старі ротмістри, обидва чесні, значні і лицарські, втопилися у Бузі ось так: коли наше військо наступало на Вінницю, безчесне хлопство поробило ополонки на річці Буг, бистрій і глибокій рінці, а собі залишило малі стежки і все це припорошило снігом. За наказом гетьмана¹⁴ ці хоругви першими помчали до міста. Селяни почати вдавати втечу, тікаючи відомими їм стежками, а ротмістри потрапили у пастку і загинули разом з шістнадцятьма товаришами. Обломився лід під самим його м. п. гетьманом, і вже у воді був опинився, та Господь Бог, насамперед, а до того ж і добрий кінь винесли його з води. Після цього Вінниця була взята з великими втратами для селян, а монастир відкупився за вісім тисяч талярів, бо там дуже багато людей у ньому укрилося. Полковника Богуна та іншу старшину видали. Пішло військо далі, до Немирова, а подібно наближується вже до Дніпра, йде охоче, бо з великою здобиччю. Прибуває щогодинно селянство проти селян. Про Хмельницького нема певної інформації, тільки те, що йшов за Дніпро, не покладаючи вже жодної надії на татар, ані на найліпші свої Брацлавські, Подністровські, Нечаєві полки і підкріплення. Я послав до Бару, де, чути і що всі підтверджують, воли коштують по золотому, менше бидло — по десятку з лишнім грошів, вівці — по три гроші. Не для того, власне, я туди послав, але заради того, щоб довідатися, що діється з моєю маєтністю. Про військо литовське маса пліток, я схильний вірити варшавському листу. Мав я і свіжі листи потім, які пишуть те саме, тобто, що Литва нічого не зробила і не хоче робити".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — Арк. 137. — Копія. Тексту листа передусе заголовок, зроблений копійстом: "Від його м. п. львівського підкоморія із Зевйоня в білу пісню неділю 1651").

№

Лист невідомого до невідомого

7657. березня або квітня 26

Варшава

"Хмельницький залишається у Білій Церкві. Одна частина литовського війська стала 9 березня під Бобруйськом, а друга — під Лоєвом, у восьми милях від Києва. Нурадін-султан вийшов з Криму, став біля Пе-

рекопу і там буде чекати на хана, який має швидко виступити. Однак іменем візира Сефер Казі-аги¹⁹ Ботуз-ага наказує йти на війну, просить про допомогу і радить, щоб турки зразу ж понад Дніпром і Бугом будували замки заради допомоги. Турки обіцяли йому волоських та угорських людей і для ліпшого порозуміння відправили до нього посла. Ракоці сказав нашому послу, що він нічого ворожого ніколи не думав і не думає, однак то є певним, що він набрав шість тисяч вояків після від'їзду нашого посла. І Хмельницький також послав до нього послів, обіцяючи йому Корону Польську*, і просить його про те, щоб він і шведів бунтував проти нас. Хмельницький наказав послам не повертатися, поки не дістануть чіткої відповіді. Пан сandomирський Домінік Заславський теж пише, що з двома сотнями тисяч з Москви він** має стати перед зеленими святами під Купілем заради допомоги нам тільки з тією умовою, щоб ми допомогли йому проти великого хана. Табір й. к. м. має стати під Володимиром. Й. к. м. не проти посполитого рушення, про що буде рада в Любліні. Пише з Молдавії п. Кутнарський, що хану від Порти прислано каптан і шаблю, щоб воював проти нас; написано й накази до сілістрійського паші, щоб він з молдавським господарем, волоським¹⁶ та семиградським йшли на допомогу Хмельницькому. Однак є турецька пересторога: коли б польські війська були б дуже потужні, то щоб затрималися, чекаючи на подальші накази. Нурадін-султан, котрий вийшов до Перекопу, теж має затриматися, бо через люту зиму ординці мають дуже змучених коней".

(Держархів у Кракові. – Ф, "Зібрання Русецьких". – №1. – Арк. 249. – Копія. Тексту передує заголовок, зроблений рукою копіста: "З Варшави від 26 квітня", а виїде переправлено "квітня" на "березня").

* Цей фрагмент можна прочитати як "Корону Польську" і як "корону польську" У першому випадку мова йде про ту частину Речі Посполитої, яка називалася Короною, у другому – про королівську корону'.

** Тут пропущено, очевидно, кілька слів, які вказували на те, що з 200 тис. московського війська мав виступити цар Олексій.

№

Запис звіту Мисловського — посла польного гетьмана литовського Януша Радзівілла — до Богдана Хмельницького

1651, перша половина квітня

Реляція п. Мисловського, котрий був послом від князя й. м. п. гетьмана В. кн. Л. до Хмельницького

"Став у Білій Церкві 21 березня, і його повели безпосередньо до Виговського, писаря, котрий його прийняв трохи холодно і звелів віддати йому лист. Мисловський спочатку не хотів цього робити, але потім мусив. Він розпечатав цього листа, прочитав і пішов до гетьмана, а йому наказав йти до господи. Хвилюючись пізніше прийшов сотник, котрий провів його до гетьмана. Увійшовши, він побачив лист у руці гетьмана. Останній звелів йому сісти і сказав: "Пане товаришу! У доброму здоров'ї сюди приїхав. Вже два літа ваш п. гетьман литовський до мене не чинив ніякого посольства, а всі пани чинили".

Я відповів на це: "Нічого не знаю і тепер би не приїхав, якби мене не послали мої зверхники". Він сказав: "Не бійся. І волос з твоєї голови не впаде". І почав клястися, що не він дав привід для війни і що й тепер не думає про війну і готовий поклонитися королеві, й. м., й усе вчинити, що накаже й. к. м.; що готовий їхати на переговори, які зірвав безчесний Нечай. Але добре йому, Нечаєві, сталося: йому хотілося бути гетьманом, то й знайшов те, чого шукав, тобто, загибелі. Я ж є вірним

підданим к. й. м. Що король накаже, те й вчиню, навіть коли він накаже зменшити козацький реєстр і до восьми тисяч. Коли цей товариш звернувся до нього: "Мосьть п. гетьмане", то він сказав: "Не мостивий, а такий же я худий пахолок, як і ти". Сказав Мисловський, що давно б так треба було чинити, поки не пролилося так багато християнської крові, а що більше — від руки поганства, котре в. м. привів у державу і братерство з ним вірне уклав. Сказав Хмельницький: "Правда. Лихо сталося, але не моя вина, а тепер за отеє братерство можна шию зламати; коли з королем як треба помиримось, за один день цих братів накажу передусити. Король же на мене війська збирає, хоче мене воювати, а я його королем учинив і під Зборовом випустив на волю, маючи його в руках. Бог йому за це не допоможе. Скажи п. гетьманові своєму, нехай на нас не наступає. Ми мир з Литвою маємо, нехай не зачіпає, бо лихо буде; маю я на нього другого Кричевського¹² і мало не ліпшого". Товариш йому потім при столі, коли вже їли і коли Хмельницький це почав повторювати *, сказав: "І ми також не мислимо про війну, але боронитися мусимо; можливо, це через мирні переговори заспокоїться". Хмельницький сказав: "Комісія як комісія, коли б не київський воєвода, що одне тут пише, а інше з королем робить".

Він тримав цього товариша понад тиждень без відправи, а потім вже виїжджаючого з Білої Церкви Хмельницького товариш запитав, куди він мислить йти, бо, може, князь й. м. п. гетьман Радзівілл знов по щось до в. м. пошле, то де він має перебувати, Хмельницький тихо відповів: "Нехай мене шукає або в Животові, або в Погребищах" і дав йому у додатку, що був би дуже радий, якби помирився з королем й. м.

Каже посол, що Хмельницький якомсь дуже боязкий і не такий злий, як раніше, *але* Виговський має бути гіршим. І коли гетьман згадав к. й. м., то сказав: "Король на нас всупереч своїй присязі наступає, нехай знає, що нам не важко знайти й іншого короля". Цей же Виговський що хоче, те й робить, кого хоче — страчує, не доповідаючи про це гетьману, як це було при послі, коли Виговський наказав татарам стратити молодика князя й. м. Четвертинського, якогось Борковського з кількома іншими, незважаючи на те, що гетьман наказав його відіслати до Чигирина.

З усіх козаків тамтешніх посол зрозумів, що вони раді миру і, очевидно, на раді, котру Хмельницький мав із старшиною, всі йому кричали про мир. Хмельницький же відповів: "Добро. Я вчиню мир, але вас, що без мого наказу грабували костьоли, вбивати шляхту, всіх видам королеві". Цим він їх дуже лякає і тримає в покорі, але вони, знати, між собою ремствують: аби лиш к. й. м. приступив, то його, зв'язавши, хочуть видати і кажуть: "Ліпше перед тим було, коли вся орда над нами висіла, а тепер же й самі його вб'ємо або видамо". І мають на нього око, бо підозрюють, що він хоче втекти до орди з усім своїм добром, яке відправив на Запорозжя. І Виговський, коли універсали Хмельницького диктував, додав і те, що той товариш почув, щоб готувати якнайбільше човнів: чи то вгору хоче ними йти, чи то тікати на низ.

Один білоцерківський хорунжий Іван, який був при послах (українських. - Ю. М.) у Туреччині, сказав тому товаришеві, що турецький султан дуже погано їх прийняв і спитав: чи послані вони від давнього Війська Запорізького, чи від усіх козаків-свавільників. А коли ті сказати, що від усіх, то сказав і султан: "Хоче того Хмельницький, аби я воював Корону Польську, котра вам, своїм хлопам, не дозволяє сваволі; і щоб ви не шарпали моїх держав; для того ви й побраталися з татарами, моїми підданими, теж свавільними. Нехай вас, собак, король воює, а я всіх буду карати, бо ви, звоювавши Польщу, схочете потім

мене воювати. Ви ж ще й Молдавську землю мені плюндруєте". Наказав султан всіх їх постинати, але посол короля й. м., що був там, відпросив їх. Татари, знати, покидають Хмельницького, не хочуть йому помагати і взагалі домагаються винагородження за два роки.

Був там при ньому посол й. м. господаря. Хмельницький зразу ж після прочитання листа від й. м. господаря наказав схопити посла і зв'язати. І так він пролежав зв'язаним цілу ніч. Мисловський не пам'ятає, як звати того посла. Потім Хмельницький йому вибачив, він був раз при ньому за обіднім столом, але цей посол сидів дуже тихо.

Застав там Мисловський і московського посла¹⁸, котрий віддав подарунки, але з чим був, не знає. Але після відправи, на другий день прибув другий гонець з незначним посольством, про що сказав Мисловському один шляхтич, хлопець Хмельницького. Отже, московський цар домагався, щоб Хмельницький не воював з своїм паном, бо цар мусив би у такому випадку дати допомогу своєму брату, королеві, й. м., і стягувати війська. Розлютився тоді пес і рвонувся, щоб дати гонцю в пику, але Шумейко¹⁹ вхопив руку гетьмана. Москаль теж рвонувся, відійшов і зразу ж від'їхав.

При собі Хмельницький не мав людей, і Мисловський не міг навіть дізнатися, де він збирає свої війська. Всюди між ними страх, а селянам ще більша неволя, ніж була під панамі; що хоче, те з ними і робить Хмельницький, податки всі, які були в Короні Польській, бере, а татари, куди прийдуть, то б'ють, стинають, беруть жінок і дочок і чинять все, що їм подобається.

При ньому приїхали дві черниці з Вінниці і повідали йому, що коронне військо здобуло Вінницю, вирубало, спалило, що самі козаки, коли наших на річці давили, вночі билися галька годин із своїм же військом, котре йшло їм на допомогу, бо не пізнати своїх свої, поки не полягло там кілька тисяч, поки поляки їх потім не розвели і не погромили. Мали там втратити і якусь кількість татар.

Були при ньому київські міщани, котрі приїжджати до гетьмана по універсали. Ці казати Мисловському, що аби тільки з'явилися королівські війська, то готові їм піддатися".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — №1. — С. 147–149. Копія).

* Можливий і інший переклад: замість "повторювати" може бути "брехати".

№

Лист кримського хана Іслама-Гірея III до великого візира Османської імперії

1651, липень

Животов (?)

"Ми ходили на польське військо, котре було обложене козаками. Ставши на місці разом з козаками у середу, щасливо билися у четвер і п'ятницю²⁰. Тепер повертаємося назад, а з чим і як було діло — доручив розповісти цьому послу".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 664. Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом-перекладачем: "Копія ханського листа, адресованого великому візирю. З цим листом він відправив з Животова свого капіджі Ларгікая, і той прибув до Константинополя 5 серпня").

МО

Лист молдавського посла у Туреччині до невідомого, у котрому є запис звіту про Берестецьку битву, виголошений перед великим візиром Османської імперії кримським послом Ларгікаєм

1651, після 13 серпня

Стамбул

Реляція ханського посланця перед візиром

"Ми наблизилися до Війська Запорозького. Протягом трьох днів билися проти поляків. Тут на битву вийшло дуже багато корогов спочатку волоських, а потім польських князя Вишневецького і пана хорунжого коронного й інших багато. Ми їх міцно стримували. Між тим прийшла така відомість до хана його м., що Ногайська орда, збочивши в іншу сторону заради здобичі, коли поверталася, захопила коней у добрудзьких татар і так пішла далі. А ці добрудзькі залишилися пішо. Потім добрудзька орда підскочила до хана, й. мості, скаржучись, що ногайські татари забрали у них коней і повернулися назад. Тут хан, й. мость, розгнівавшись, сам погнався за цими татарами. Він наздогнав їх під Животом і одних повісив, а іншим носи й вуха наказав повідрізати через те, що без його дозволу повернулися із здобиччю. Потім Хмельницький, побачивши, що хан вернувся, доганяючи татар, виїхав з свого табору і рушив за ханом, й. мостю, падаючи йому до ніг і просячи, аби він сам знову на допомогу козакам повернувся або послав Сефер Казі-агу, щоб їх, козаків, визволити звідти, бо інакше загинуть від поляків. Тоді хан, й. м., охоче прихилився до його прохання і послав орду на допомогу козакам. Коли орда йшла туди, то послала перед собою сторожу, щоб взяти "язика", щоб довідатися про дії поляків. Так стісіюся, що ця сторожа вийшла на підвищене місце біля пагорба. Побачивши наших, поляки кинулися до свого табору, даючи знати, що татари знову йдуть. Тоді поляки, котрі вийшли були з окопів, знову відступили назад. Тим часом орда, звільнивши козаків, пішла собі скритно за ханом. Коли поверталася, то набрала чимало бидла й польських коней. Але оскільки бидло й коні довго були в оточенні, то були змучені, а коли вийшли на траву, то понаїдалися й усі поздохати.

Хан, його мость, тому не повернувся сам на допомогу козакам, що коли прибув з своїм військом до табору козацького, то побачив, що поляки стали у неприступному місці і добре укріпилися. Тоді хан, й. м., сказав козакам: "Нам тут важко здобувати поляків і шкодити їм не можемо, аж поки вони не вийдуть у чисте поле. Даймо ж їм спокій, а підемо на Львів і Замостя і будемо там плюндрувати аж до Галича. Вони ж, бачачи, що плюндруємо їхню землю, вийдуть у поле, і тоді ми дамо їм битву". Але козаки через недатекоглядну раду не хотіли так вчинити і так нам радили, щоб хан, й. м., сидів там доти, поки вони не розгромлять польського табору. Потім, коли довелося ханові, й. м., гнатися за татарами, він накинувся на козаків, що не слухали його ради, і не хотів більше повертатися.

Агенти мої і цього посланця питати посла Хмельницького: чи підуть поляки на Київ чи ні. Він відповідав, що вони ніяк не зможуть піти в ті краї, бо мають дуже змучених коней, через що тепер не мають жодної потуги. Порта відправила тоді цього капіджі Ларгікаю 13 серпня, а за ним послала Бозенджі Мустафу-агу до хана з шаблею і каптаном, просячи, щоб він годував коней і готував війська, але обережно поведився. При цьому Порта називає хана щасливим, кажучи йому, що куди тільки ти не підеш, завжди здобудеш щасливу перемогу. Такими словами підохочувала Порта свого брата хана, щоб він готувався йти на війну, коли його покличе на допомогу Хмельницький, щоб він, як і

раніше, так і тепер йшов проти війська й. к. м. Так наказуємо. Отак хан подав свої справи, що Порта йому тепер ще й поблажки чинить. Посли Хмельницького, які були затримані, взяли прощальну аудієнцію і мають вирушити з Константинополя до свого панства 28 серпня. При них Порта посилає до Хмельницького свого посла Османа-чауша з листом і каптаном. Коли козаки прощалися, було їм сказано: "Ви добре чините, що горнетесь під нашу оборону, нас Бог вчинив світочем всього світу, йдіть до нас, як до аози, ніколи не будете жаліти з цього приводу". Порта писала до Хмельницького таке: "Пишемо до хана, аби коли ти будеш мати потребу у ханській допомозі, щоб він негайно виступив. Тепер же збирай якнайшвидше свої війська, а як тільки збереш, дай знати ханові, котрий, знаючи про це, й сам виступить всією своєю потугою. Треба, щоб ви цієї осені вдарили на поляків, щоб не тішились вороги". Ось таку турки дають інформацію татарам і козакам для ворожих наскоків на коронні землі. А послы вашої господарської милості у Константинополі так нам дають знати, що в. господарська милість прихильний не козакам, а полякам. Пише про це й Порта Хмельницькому: "Ми чули, що ви трохи поступилися у битві. Але це нічого. Збирайте велику потугу і старайтеся дати ворогам відсіч". Прийшов до Порти лист від Ракоці від 2 серпня. У ньому він' повідомляє, що козаки дали битву полякам і чимало крові пролилося з обох боків. Але козаки залишилися при своїй потузі, і маємо надію, що вони візьмуть гору над поляками. Також про цесаря, його мость, християнського пишуть багато недостовірного".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПіночР. — №63. — С. 664–667. Копія).

№ 1

Уривок з літописних записок королівського секретаря Єрвіма Піночі

1651, серпня 22

Краків

"22-го. Прийшли листи від пана краківського²¹, у котрих повідомляє, що, залишивши пана Пшиємського під Фастовом з артилерією та піхотою, сам пішов з кіннотою за Дніпро, тим більше, що вже пан гетьман польний литовський вступив до Києва і вже пише й. к. мості про подальші накази: чи за Дніпро йти з військом чи під Чернігів повертатися, де укріпилося бл. 40 тис. козаків. Хмельницький одружився у Переяславі з багатою козачкою. Пан староста калуський прийшов до Котельні, до своїх маєтностей, де був Підгорецький з 800 вояків, і вигнав його звідти. Деякі наші чати пішли за Дніпро. Іспанський посол мав приватну аудієнцію у й. к. мості і вів переговори досить довго".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПіночГ. — №63. — С. 588. — Копія).

№ 2

Лист кримського хана Іслам-Гірея Ні до Богдана Хмельницького

1654, після 18 січня

Бахчисарай

"Гетьмане!
Ми дотримуємося даної тобі присяги, але ти її зламав, по-перше, тому, що не тільки з іноземними монархами, а й з королем, своїм монархом, без нашого дозволу не мав права укладати договори. Тепер же маємо від

тебе самого відомість, що уклав приязнь з нашим душманом, віддавши йому королівські міста. Ми не можемо тобі вірити, однак не відмовляємося від своєї присяги доти, поки не отримаємо від тебе достатню декларацію. Якщо схочеш дотримуватися нам даної присяги, котру вже зламав, якщо схочеш бути нашим приятелем, як здавна було, то жадаємо від тебе, щоб ти зразу зламав свою присягу Москві, а королеві, пану своєму, вірне підданство і вічне послушення віддав. Хто був стародавнім козаком, а хто підданим, щоб так і тепер залишався. Щоб ти відновив нам свою присягу, а на знак приязні тих московських бояр, котрі знаходяться в Україні, відіслав до нас і зразу ж з королем, своїм паном, і з нами йшов воювати Москву. А якщо цього не зробиш, то ми з одного боку, а поляки — з другого вдаримо на вас і Божою поміччю викорчуємо вас, як з доброго поля стерню, і підемо з поляками на Москву. Якщо ж ви не держитесь присяги Москві, а те, що ми вам дали, вчините, а поляки б напали на вас, то ми тоді готові дати вам допомогу".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання ПшочГ. — №63. — С. 1013. — Копія. — Тексту листа передусє заголовок, зроблений рукою копіста: "Копія ханського листа до Хмельницького").

№3

Лист посла Речі Посполитої в Криму Маріана Станіслава Яскульського до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького

1654, серпня 30

Ясси

"Зупинившись у Яссах, я довідався у господаря, його мості, про таку відомість, що в Криму під час цього міжкоролів'я виникли великі заворушення. Правителі, як от візир Сулман Казі-ага *, дуже між собою заворували. Капікулу підтримують візира, однак Секер-бей із своїми ордами — при Казнадар-азі. Стривожений великою потенцією Казнадара, візир укритися у певному місці, і хоч звідти султан-галга через посередництво Карас-бея і присягою на корані хотів його виманити, той не поступився султан-галзі і вчинив погану славу і йому самому, і також приязні Ширін-бея. Він також оголосив, що не зійде з того місця доти, поки не прибуде новий хан ²². Хан ще не став у Стамбулі, але стане. Одні думають, що він морем прибуде до Криму, другі, — що суходолом. Але я, хоч у Криму діються заворушення, буду якнайшвидше продовжувати свій путь, просячи Господа Бога, щоб він звалив через мене, убогого чоловіка, якщо я для того здатний, на що надіюся, вершити справи. Також і донські козаки, як і наші, вчинили туркам великі шкоди, взяли у них Ізмаїл, Кілію та інші міста на узбережжі Чорного моря, коло Дунаю. Господар ²³ твердить, що новий хан вже має таку інформацію, щоб значно помститися козакам за ту кривду, і швидко те вчинив, що дай Господи Боже. У господаря, його мості, був перед моїм приїздом козацький посол із засвідченням приязні, обіцяючи йому в разі потреби дати допомогу своїм військом. У свою чергу він також просив про взаємну допомогу, щоб за приязнь приязню відплатили. Господар відмовив йому у допомозі, мотивуючи це тим, що він є слугою османського султана, без відома і волі якого він не може нікому давати допомоги. У того ж бачив я два листи: один від самого Хмельницького, у котрому вимагає, щоб йому господар витлумачив наміри польські, угорські, пояснив, що має на думці орда, особливо Буджацька; другий — осавула Демка, котрий повідомляє про те, що татари знаходяться з козаками у давньому союзі, і в цей час на вірність цьому союзу присягав Хмельницькому Каммабет-мурза. Оскільки Хмельницький питається про

татарські наміри, знати, не має з ними справжньої приязні, і Демко брехливо пише. Однак чув, що там був Каммабет для того, щоб відвернути їх від Москви, щоб вони заявили, при кому хочуть залишатися: чи при Москві, чи при поляках. Наміри московського царя дуже пишні, бо хоче провести зиму у Кракові, а навесні воювати проти турків. Ще перед Великоднем Хмельницький відправив по його грамоті ченців у Османську державу закликати сербів, болгар, греків та інших християн до повстання проти турецького султана. Вже ці ченці повертаються, а з чим - не знаю. Однак буде знати про це господар, його мосьть, про що повідомить в. м., м. м. пана, як тільки в. м., м. м. пан, зволиш дати оказію. Сьогодні вночі до Ясс прийшла відомість, що Хмельницький відправив роз'їзд з шести тисяч козаків і дві тисячі москви, але куди підуть — невідомо; однак треба через це бути пильними. Дай Господи Боже, щоб шабля в. м., м. м. пана і всього війська впала на їх шиї. Хмельницький не має при собі москви більше, ніж шість тисяч. Це написавши, ласці в. м., м. м. пана старанно віддаюся".

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Піночі". — №63. — С. 1179. — Копія. Текст листа передує заголовок, зроблений копістом: "Копія листа пана Яскульського, що іде до Криму, писаного л Ясс 30 серпня до й. м. пана гетьмана великого коронного").

* Тут явна помилка. Має бути: "Сефер Казі-ага".

№4

Лист турецького султана Мухамеда IV до Богдана Хмельницького

7655 р.

Константинопіль

"Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорізького, доброго здоров'я з усім лицарством і остаточної перемоги над ворогом, щоб Бог зболив допомогти, зичимо.

Ваші послы Ромас і Яків²⁴ віддали перед нами поклін при передачі ваших листів. Ретельно витлумачені, ці листи були віддані мені при всьому моєму сенаті моїм шановним візиром і мені витлумачені. У цьому своєму листі ти повідомляєш мені, що хан Махмед-Гірей зимою разом з ляхами і різними людьми нашої землі, як з молдаванами, так і з угорцями з'єднавшись, воював проти вас і присягу зламав. Повідом і те, що мусив взяти на допомогу Москву, бачачи довкола себе ворога. При цьому пишеш до нас, аби ми вас прийняли під нашу руку й оборону згідно з давніми вашими листами. Ми вас, як вірних і зичливих наших слуг, із згоди всього нашого сенату беремо під нашу оборону і обіцяємо допомагати проти кожного вашого ворога. Угорці спочатку не відкривати дверей перед вашими послами до мене. Тепер, ретельно зрозумівши з вашого листа, ми послали до всіх наших земель, щоб про те знали і в. м., не даючи жодного приводу для невдоволення, в приязні з в. м. жили, не підносячи на вас руки. Бо я оголосив по всіх цих моїх землях, що ви, все Військо Запорізьке, залишаєтеся, вирізняючи вас з усіх вірних і зичливих моїх слуг. Тому й ти, Богдан Хмельницький, гетьман, своє Військо Запорізьке держи у стриманості; просимо, щоб козаки не вступали в нашу державу як морем, так і суходолом, і не важилися її пустошити, пам'ятаючи про те, що ми наказали всім нашим землям жити з вами в приязні. Особливо ж постарайтеся, щоб московські козаки не ходили морем в ці наші держави і не пустошили державу. Також якщо хто б, чи близький, чи далекий, мав би стати нашим ворогом і намірився воювати проти нас, то щоб ви з Військом були готові і воювали проти того ворога. Ми також, коли хто б мав бути вам ворогом

і воював би проти вас, обіцяємо дати допомогу за першим зверненням. А оскільки для ліпшої віри і певності ви вимагали від нас присяги, то наша присяга така є: насамперед закликаємо у свідки того, хто створив все з нічого, насамперед землю і небо і всіх нас, того, що під його рукою ми живемо, всіх пророків, котрих, як ми, так і ви визнаємо. Ці нехай будуть свідками на цьому світі, що я з усією моєю державою хочу дотримати цю мою присягу.

Ти також, гетьман Хмельницький, з усім Військом Запорізьким, малим і великим, щоб виконав нам присягу у тому, що маєте бути нам в усьому вірними і зичливими слугами і так, як і ми, свою присягу в. м. виконали. Якщо ви будете нам нашими вірними слугами, то і ми будемо вас мати за вірних і зичливих своїх слуг. Як раніше ви жили в приязні з небіжчиком, ханом Іслам-Гіреєм, так і тепер живіть у тісній приязні з нинішнім ханом, також і з молдаванами, волохами, угорцями, як з нашими слугами, щоб були у приязні. Цю приязнь пам'ятаючи, щоб залишалися в ній довгі роки і не забувати про неї. А при цих ваших посллах ми посилаємо до вас нашого Шахін-агу, з яким посилаємо, згідно з нашим звичаєм, шість каптанів, які б ви прийняли як подяку і не забували про нас. Бо як читаємо ті чотири книги, дані нам Мойсеєм, на котрих ми й виконали нашу присягу, якщо це ваше посольство тепер добре закінчилося і коли вже присягли, то треба в цій приязні жити довгі роки. І того від вас вимагаємо, щоб ви, пам'ятаючи про нашу присягу, котру ми вам присягнули на приязнь, то й ви б взаємно присягнули і через свого посла освідчили б тепер свою присягу, щоб і ми були впевнені у вашій зичливості.

Дано у Константинополі".

(АГАД. — Ф. "Архів коронний у Варшаві", відділ козацький. — №0. — Копія. На звороті останнього аркуша є приписка XVIII ст.: "Копія листа від Порти до Хмельницького року 1655, вересень").

№5

Уривок з Другого Замостського літопису

7657, після 6 вересня

"Bohdan Chmielnicki roku 1657 w obozi pod Hurciu 11 septewryia upokoilsia u tamo w rnohyli poczwyaiet."

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — №880. — С. 97).

№6

Уривок з літописних заміток, що знаходилися в архіві литовського підстоля Ігнація Сципіона

7657, після 6 вересня

"1657 р. Богдан Хмельницький, стоячи проти шведів з польськими військами, помирає у Замості, як і шведський фельдмаршал Віттенберг... Хмельницький, відчуваючи, що його покидають сили, наказав своїм козакам і польським військам, яких налічувалося близько 40 000, насипати велику могилу на тощ місці, де стояв його намет і де він мав свою ставку під час першої облоги Замостя у 1648 р. і під час другого приходу, коли він стояв проти шведів; це просто від Люблінської брами за передмістям і Яновичами під Хижою в кінці полів, що прилягають до лук. Замостські ченці грецького обряду згідно з його останньою волею пишно поховали його в цій могилі при великих маневрах війська замос-

тського гарнізону і гарматних салютах як королівського війська, так і козацьких полків 26 травня..."

(Бібліотека Чарторійських у Кракові. — Відділ рукописів. — №880. — С. 95).

¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648— 1657 рр. — Київ, 1961. — №55.

² Там же. — №1.

³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648— 1654 гг. — Клев, 1965. — №44— 145.

⁴ Документи Богдана Хмельницького... — №4—76.

⁵ Мицк Ю. Легенда про Хмеля // Гомін. — Варшава, 18 серпня 1994 р. — С. 8.

⁶ "п. обозного". Обозним коронним був тоді Адам Казановський, який загинув у Корсунській битві 26.V.1648 р. Але, очевидно, тут помилка, бо мався на увазі табір великого гетьмана коронного Миколи Потоцького.

⁷ "каштелян". Тут помилка, оскільки Стефан Потоцький — син М. Потоцького, великого гетьмана коронного і краківського каштеляна, -- міг бути тільки "каштеляничем".

⁸ "вирубали... старшин". Ці дані не зовсім точні, бо залишилися в живих М. Кричевський, котрий згодом перейшов на бік Б. Хмельницького, та комісар Я. Шемберк.

⁹ "Ракоці". - Д'єрдь II Ракоці, князь Трансільванії у 1648— 1661 рр.

¹⁰ "єрусалимський патріарх" — мається на увазі Паїсій I, який був єрусалимським патріархом у 1645— 1661 рр.

¹¹ "султани" — мова йде про турецького султана Мухамеда IV, який правив у 1648— 1687 рр.

¹² "Куріш-аги". Очевидно, тут помилка. Слід читати "Піріш-аги", який був перекепським беєм перед Субхан Казі-агою.

¹³ "Кисіль..." - мається на увазі Микола Кисіль — брат Адама Киселя. Документи розходяться в тому, як саме М. Кисіль та ротмістр Мелешко загинули під час бою 11 березня 1651 р. під Вінницею: на думку одних, вони втопилися в Бузі, інші вважають, що їм вдалося вибратися з води, але потім вони загинули у бою. Вінниця дійсно була взята польськими військами 12 березня, а монастир сплатив викуп 13-го числа. Однак мирні переговори були перервані 14 березня Іваном Богуном. Дані про видачу Богуна і старшини карателів недостаткові.

¹⁴ "гетьмана" - тут йдеться про польного гетьмана коронного Марціна Калиновського, який керував наступом карателів на Поділля на початку 1651 р.

¹⁵ "Сефер Казі-аги" - мова йде про великого візиря Кримського ханства у 1646— 1666 рр.

¹⁶ "молдавським господарем, волоцьким..." У той час у Молдавії правив господар Василь Лупу (у 1634— 1653 рр.), а у Валахії - Матвій Басараб (у 1632— 1654 рр.).

¹⁷ "...другого Кричевського" -- мається на увазі Михайло-Станіслав Кричевський, друг і кум Богдана Хмельницького, кийвський полковник, який поліг героїською смертю в битві під Лоевом 31 липня 1649 р.

¹⁸ "...московського посла" - йдеться про посла Ларіона Лопухіна. Під другим московським послом Мисловський має на увазі іншого царського посланця — Василя Старого.

¹⁹ "Шумейко" - один із сподвижників Б. Хмельницького, полковник чернігівсько-ніжинський у 1648 р., ніжинський — у 1648- 1651 рр. Загинув 10 липня 1651 р. у битві під Берестечком.

²⁰ "...у четвер і п'ятницю" -- мова йде про події 29—30 червня 1651 р. під Берестечком.

²¹ "...пана краківського" -- тут говориться про Миколу Потоцького. ²²

"новий хан". Ним у 1654— 1666 рр. був Мухамед-Гірей IV.

²³ "...господар" - мається на увазі Георгій Стефан — господар Молдавії у 1653— 1660 рр.

* "Ромас і Яків". Очевидно, мова йде про українських послів Романа Гапоненка та Якова Білогруда.